

Jankovits László: *Nobilis ingenio. Janus Pannonius költészete*

Szerkesztette Szőcs Géza, Arad, Magyar PEN Club–Concord Media Jelen, 2012 (Irodalmi Jelen Könyvek), 188 l., 69 kép.

Jankovits László immár második Janus Pannonius-monográfiáját veheti kezébe az olvasó. Az előző, 2002-ben megjelent kötet (*Accessus ad Janum: A műértelmezés hagyományai Janus Pannonius költészetében*, Bp., Balassi [Humanizmus és Reformáció, 27]) filológiai mélyfúrásaival elsősorban a szűkebb szakma körében tarthatott számot érdeklődésre. A mostani impozáns kivitelezésű, számos színes képpel illusztrált kiadvány tematikájával, felépítésével és stílusával nemcsak a kutatókat, hanem az érdeklődő, modern, nyitott nagyközönséget is meg kívánja szólítani. A lakonikus tömörségű *Bevezetésben* Jankovits ekképp fogalmazza meg a kötet célját: „Inkább beszélünk a költőről, mint szónokról, a görög szerzők fordítójáról és a levélíróról. Jut tér az életrajznak, a politikai pályának is, de másodlagosan, és sokszor a költészet közvetítésével.” Valóban, Janus Pannonius egyéniségét elsősorban a versein keresztül ismerteti meg a szerző, olyan módszerrel, hogy az életrajz linearitását Janus különböző életszakaszaihoz rendelt művekkel, műfajokkal töri meg.

Miként a kötet címe – *Nobilis ingenio* – a fejezetek több pontján megjelenik és kap magyarázatot, ugyanúgy többször szerepel a kifejezés Janus életművében is. Az ablativusos szerkezet a *Pannónia dicsérete* című epigrammában a Janus szelleme által nemessé vált hazára utal, ugyanakkor más kontextusban ablativus limitationisként magát Janust jelenti, aki „szellemére nézve nemes”. Jankovits külön tanulmányt szentelt az *ingenium* kifejezés

vándorlásának az ókortól a humanizmus koráig, azon belül Janus Pannoniusig – a fogalom a veleszületett, tanulással meg nem szereshető tehetséget jelöli (*Az „ingenium” fogalma Janus Pannoniusnál = A Koller József emlékkonferencia – 2002. október 24–25. – válogatott előadásai*, szerk. FONT Márta, VARGHA Dezső, Pécs, 2003, 157–163). Költők esetében Janus szerint ez az ösztönös tehetség mindenekelőtt a témaválasztásban mutatkozik meg, miként a Marcello-panegyricus elején megfogalmazza: „Hidd el: erőt a tehetségnek, költőnek örök hírt / Csak pompás anyag adhat.” (Praef. 22–23; Kerényi Grácia fordítása.)

A cím és Janus vélekedése a költői tehetségről olyan kulcsot ad Jankovits könyvéhez, amelynek használatával a ma embere divatos szóval élve interaktív módon olvashatja újra a 15. században keletkezett költeményeket.

A szerző újító jellegű verselemzéseivel együtt gondolkodásra készíti az olvasót, a szöveg több pontján is megtalálható visszautalásaival pedig folyamatosan aktív állapotban tartja a korábbi fejezetek tudásanyagát. Ezt az izgalmas módszert azzal teszi még eredményesebbé, hogy a korábbi kutatások mellett felhasználja mindazokat az eredményeket, melyeket az újabb Janus-filológia saját korábbi monográfiájának megjelenése (2002) óta elért. Mind a tizenhárom fejezetet bibliográfiai összefoglaló zárja (témakörönként csoportosítva) a legfrissebb szakirodalommal, s az interneten való elérhetőségük következetes feltüntetésével.

A kötet alapvetően lineáris felépítésű. Janus származásától műveinek utóéletéig egy eseményekkel teli életpálya és a mai ember számára is érdekes egyéniség bontakozik ki, akinek gondoljai, örömei, ábrándjai, céljai és az ezekről való közös gondolkodás hozzánk közel állóvá teszik a több mint ötszáz éve élt költőt. A fejezetek mélysége és terjedelme ehhez a személyiség-ábrázoláshoz illeszkedik: némelyik rövidebb, adatszerűbb, kevesebb hely jut benne a továbbgondolásnak, némelyikben pedig a verselemzések kerülnek előtérbe.

Janus Itáliában töltött tanulóéveihez két műfajt rendelhetünk hozzá: az ekkor keletkezett epigrammáit, ezen belül a pajzán epigrammák csoportját, valamint panegyricusait. Meggyőző magyarázatot kapunk a pajzán epigrammák keletkezési körülményeire – Janus életkora, az antik hagyományok, a *Vergilius-vita*, Quintilianus *Szónoklattanának* beszédanyagai, illetve az ókori nagy elődökkel és a kortársakkal való versengés, az *aemulatio* a versek létrejöttének magyarázata.

Míg Janus epigrammáiról nem esik szó önálló fejezetben, hanem témáik alapján kapcsolódnak a költő jelentősebb életműveivel, addig egy önálló, talányos című fejezet foglalkozik Janus erotikus epigrammaival, melyek egészen 1784-ig, a Teleki-Kovácsnai-kiadás megjelenéséig csak kéziratban hagyományozódtak. Ez a rendező elv nem Jankovits önkényének köszönhető, hanem a régebbi korok (ál-)szemérmességének. Bár megírásuk időszakában sok egyéb tárgyú epigrammát is alkotott Janus, ezek az epigrammák közül kiemelve, külön korpuszként maradtak fenn. Egyes kéziratok a szemérmességet kifejezéseket titkosírással tartották fenn, a kódolt szavak szerepelnek a Janus-epigrammák kritikai kiadásának apparátusá-

ban is. Megfejtésük nem bonyolult: minden betűt az ábécében közvetlenül utána következőre cseréltek ki.

Janus több irodalmi előképet is ismerhetett, ilyen volt a hellénizmus korából származó *Carmina Priapea*, továbbá Catullus, Ovidius és Martialis hasonló tárgyú költeményei. De a kortárs írók művei között sem kellett soká keresgélennie, ha egy-két erotikus tárgyú epigrammára szeretett volna találni. Közismert volt Antonio Beccadelli *Hermaphroditusa*, s talán Giovanni Pontano *Pruritusának* híre is eljuthatott hozzá. A humanista iskolák tanítási módszeréhez hozzátartozott az ókori elődök utánzása (*imitatio*), akár a lehetőség szerinti túlszárnyalása, illetve iskolai tanulmányok során elemzett szavak tréfás átértelmezéséből a szavak homonímiáján alapuló kétértelmű versek. Janus egyik epigrammájából kiderül, valóban a tananyag továbbgondolása is készíthette az írást: „Tisztelt jó Guarinóm, vallom, te ilyet nem okítasz, / Ám amiből ez lett, oktatom azt, Guarino.” (Jankovits László fordítása.)

Janus három terjedelmes epikus műve, az Anjou Renéhez írt dicsőének, a Marcello-panegyricus, s a mesterének, Guarinónak címzett dicsőítő költemény szintén Janus fiatal éveinek termékei, de már egy olyan életszakaszé, amelyben az epigrammák helyébe egy mind tárgyában, mind terjedelmében komolyabb műfaj lép.

Az epikus műnembe tartozó panegyricus szoros műfaji összefonódásait az eposszal Hegedűs István nyomán Szörényi László vetette fel, majd Jankovits László mutatta ki az *Accessus ad Janumban*: feltárta a Guarino- és a Marcello-panegyricus eposzi elemeit, s meggyőzően bizonyította, hogy Vergilius *Aeneise* alapvető mintát jelentett Janus dicsőítő műveivel. A jelen

kötet ugyanezen elv szerint tárgyalja Janus panegyricusait.

Jankovits felhívja a figyelmet Janus előtanulmányaira az epikus kompozíciók alkotása előtt: az *Íliász* két részletének görögből latinra történt fordítását emeli ki. Ezen felül a költő több más fordítása is fennmaradt: több mint harminc görög epigrammát ültetett át latinra, lefordított egy részletet Hésziodosz *Munkák és napok* című tankölteményéből, átültette latinra Démoszthenész Philipposz király elleni beszédét és Plutarkhosz *Királyok és hadvezérek bölcs mondásait*. A fordítási gyakorlatok görögből latinra és vissza nem voltak különlegességek Guarino iskolájában. Guarino tanára és példaképe, a bizánci Manuél Khrüszolorasz oktatói tevékenységének a hatására honosodott meg Itáliában a görög nyelv tanítása, Khrüszolorasz görög nyelvtankönyvet is írt, melyet Guarino két változatban is átdolgozott: a rövidebbet a kezdőknek, a hosszabbat – kibővítve a rendhagyó igékkel és a beszéd részeivel – a haladóknak. Guarino tanítványainak fordításain Khrüszolorasz instrukciói alapján megfigyelhető a szigorú szövegűség, amely a megfelelő szavakon túl az eredeti szöveghez legközelebb álló morfológiai és szintaktikai megoldásokat is jelentette: például Janus az *Íliász* részletének fordításában a „rózsásujjú Hajnal” (rhododaktülosz) jelzőjét a *digitis rubicans* jelzős szerkezettel adta vissza.

A René-panegyricust egészen 2010-ig csak töredékes formában olvashattuk: a háromkönyvnyi terjedelmű epikus műnek mindössze az első könyvét és a második könyv első száztíz sorát ismertük. Szentmártoni Szabó Géza nagy visszhangot kapott felfedezése nyomán immár a teljes szöveg a rendelkezésünkre áll. Az 1452-ben keletkezett mű Janus első nagy-

szabású epikus költői teljesítménye. Anjou Renét, Nápoly királyát 1442-ben üzte el trónjáról Aragóniai (V.) Alfonz; Janus művének cselekménye a nápolyi trón visszaszerzésére irányuló, végül eredménytelen törekvésekből táplálkozik. Valószínűleg a dicsének kiegészülése óta eltelt rövid időnek köszönhető, hogy 2010 óta kevés tanulmány, elmélyült filológiai elemzés született a szöveggel kapcsolatban. Érdeklődésre tarthatnak számot például Janus hadi ismeretei, melyekre elemzői csak utalásszerűen hívták fel a figyelmet: életszerű csatajeleneteiben a fegyverkezés legmodernebb vívmányait is felhasználta. A kézi lőfegyverek használata a 16. század elejétől nyert egyre nagyobb teret Európában, a Nápolyért vívott háborúban azonban használtak puskákat: „Íme, az orra előtt valakit köznépe köréből / Réz hadiszerszám lő át gyilkos puszkagolyóval. / Mily különös módú e halál, mert hangot előzőn / Ér a csapás, kikerülni a sebést semmi remény sincs.” (Lib. II. 155–158, Szentmártoni Szabó Géza fordította.)

A Marcellus-panegyricus címzettje, Janus támogatója, Jacopo Antonio Marcello a Velencei Köztársaság magas rangú tisztviselője, a *provveditore* tisztségét töltötte be. A velencei zsoldoshadsereg tanácsadójaként talán a politikai megbízott feladatát is el kellett látnia, tehát egyszerre gyakorolhatott katonai és politikai hatalmat. A dicsőítő vers keletkezésekor, 1454 és 1458 között, egy hosszú háborús periódus után 1454. április 9-én létrejött az a békemegállapodás, amely a háborús felek, Velence és Milánó közötti rossz viszonyt kívánta rendezni. Janus panegyricusában egy olyan államformát eszményít, amely vezetésében arányosan jelen van három elem: a demokrácia, az arisztokrácia és a monarchikus hatalom.

Velence ezen vegyes államformájának (*civitas mixta*) arányos működésében látja a városállamok között megkötött béke hosszú távú fenntarthatóságát. Mindezt azért érdemes felidézni, mert az egyébként alapos elemzésben nem kerül sor a Marcello-panegyricus ezen politikai olvasatának bemutatására (az irodalomjegyzékből pedig sajnálatosan kimaradt HAVAS László tanulmánya a Marcello-panegyricus politikai háttéréről: *Janus Pannonius Marcellus-panegyricusának értelmezéséhez*, ItK, 115[2011], 129–136).

A Guarino-panegyricusszal egy külön fejezet foglalkozik, egyrészt végleges változatának dátuma (1469) miatt, másrészt azért, mert kimagaslik Janus epikus művei közül. Indítatása is más: míg Marcello esetében a pártfogó tetteit örökíti meg Janus, Renéről pedig Marcello buzdítására ír dicsőítő költeményt, addig Guarino esetében a tanítvány őszinte tisztelete készíti az írásra. A mű keletkezési időpontjával kapcsolatban két meghatározó, ám megnyugtatóan nem bizonyítható elmélet él. Huszti József a Guarino-dicsének három redakcióját feltételezte; szerinte 1450 és 1454 között, még Ferrarában jöhetett létre az első változat, ezt követte egy második redakció 1456–1457-ből, s végül a ránk maradt harmadik, végleges változat 1469-ből. A panegyricus annyira egységes, hogy korábbi változatok nyomait, illetve későbbi betoldásokat nem fedezünk fel rajta. Így merült fel Ian Thomsonban, hogy a műnek nem voltak redakciói, hanem előmunkálatok után írta meg Janus még ferrarai tanulóévei alatt.

Jól érzékelhető, hogy a szöveg szintjén is mennyire erős a párhuzam az *Aeneisszel*: „Trójai Aeneas ellenségeitől idementi / Házi isteneit, Vesztát s Pallaszt,

a mogorvát, / Míg te Itália isteneit hozod újra körünkbe.” (318–320; Csorba Győző fordítása.) Guarino bizánci tanulmányújáról második Aeneasként érkezik vissza Itáliába. A kultúrhérosz teljesíti égi küldetését: tudományával és könyveivel Itália elveszett isteneit hozza vissza, általa tér haza Minerva, Mercurius és a Múzsák.

Jankovits egy külön fejezetet szentel a *Búcsú Váradtól* című költeménynek, hangsúlyozva ezzel az életművön belüli kiemelt helyét. A fejezet már címével is szellemesen utal a vers körüli bizonytalanságokra (*Itáliai? Epigramma? Magyarországi? Elégia?*). A költemény tematikája még mindig szorososan kötődik a humanista iskolák tananyagához, hiszen a távozó búcsúbeszéde (*szüntaktikon*), illetve a dicsőítő beszéd része lehetett az oktatásnak. A műfaj meghatározásánál is a korabeli műfaji jellegzetességekből érdemes kiindulni: az epigrammát és az elégiát terjedelmükön kívül az különbözteti meg egymástól, hogy míg az epigramma általában két szerkezeti egységből álló rövid költemény, az elégiát egy teljes szónoki beszéd szerkezete határozza meg. A *Búcsú Váradtól* esetében a búcsúbeszédé, amelyben a dicsőítés mellett – jelen esetben a város természeti környezete felől, kívülről befelé haladva – jelen vannak a búcsúzás elemei, illetve záró formulaként ima vagy segélykérés.

A szöveg elemzése során nagy szerep jut a kellemes éghajlatú, művelt Itália és az Alpokon túli ismeretlen világ ellentétének – a költemény úgy is olvasható, mint az itáliai olvasók elkápráztatására tett kísérlet. A Cicero *Az istenek természete* című munkájában leírt, s Janus korában is élen ható klímaelmélet (amely szerint az enyhébb éghajlatú vidékek lakói élesebb elméjűek) valószínűleg sokszor okozha-

tott bosszúságot Janusnak. Nem véletlen, hogy a fagyos pannon tél több versében is ellentétben áll a kellemes Itáliával, s a Janust személyesen ismerő Vespasiano da Bisticci is hangsúlyozza Janus-életrajzában a költő testi, lelki és szellemi kiválóságát, műveltségét, amely megkülönbözteti őt a többi északi jövevénytől.

A firenzei Bisticci életrajza jelentős forrás Janus olvasmányaival kapcsolatban is. A költő három órán át szinte mozdatlanul olvasta a platonikus Plótinoszt, a neoplatonikus Marsilio Ficino 1469-ben pedig levélben ajánlotta művét a pécsi püspöknek. Hogy a neoplatonikus tanok hatással voltak Janusra, s magyarországi elégiáiban is felhasználta őket, már régóta közismert tény. Jankovits *Accessus ad Janum* kötetében számos korábbi tévedést korrigált, eredményei immár a régebbi eleméletekre történő utalások nélkül jelennek meg. A tizenkét verset magába foglaló ún. magyarországi elégiák minden darabját érinti a szerző, s egymással összekapcsolható versek kompozíciójaként kezeli. Eljárása indokolható, hiszen így egyetlen elégia sem marad említés nélkül, viszont több vers esetében maradhat hiányérzetünk az elnagyolt elemzés miatt. Nyúl farknyi magyarázat jut a *Nyárdél egén ragyogó üstökösnek*, *A vadkanról és a szarvasról* című elégiának és *A túlságosan termékeny fáról* szóló költeménynek. Janusnak az édesanyja, Borbála halálával kapcsolatos két versét együtt tárgyalja, beillesztve az anya feletti gyász költői hagyományába, Brentano, Ginsberg és József Attila hasonló tárgyú művei közé. Természetesen ez a téma itt csak a felvetés szintjén szerepelhet, viszont újdonság a Janus-kutatásban és mindenképp továbbgondolásra érdemes. Betegség-elégiáinak elemzése a címzett személyét (*A lázbeteg*

Janus a táborozó Balázsnak) és Janus feltételezett betegségeit (*Panaszolkodás betegségről*) határozzák meg. A legnagyobb teret a kompozícióból kiemelkedő *Saját lelkéhez* című elégia értelmezése kapja, melyben a kötet rendező elvének és Jankovits intenciójának megfelelően közérthetően kíván szólni a platonista filozófia antik hagyományáról s a versben való megjelenéséről.

Janus politikai pályafutásáról és bukásáról – miként a *Bevezetésben* is említette – kevés szót ejt Jankovits, pécsi püspökségével, a Pécssett eltöltött éveivel és a korabeli Péccsel azonban egy bővebb fejezet foglalkozik. Itt mutatja be a híres, feltehetően Pécssett keletkezett epigrammát *Egy dunántúli mandulafáról*. Mint a kötet több témájánál, itt is érdemes elővenni Jankovits bővebb tanulmányait, jelen esetben *A diadalmas mandulafa* című írását (Jelenkor, 55[2012], 1113–1119). Weöres Sándor műfordításának a hatását vizsgálja a vers korábbi elemzéseiben, majd alapos filológiai vizsgálatok segítségével elkészíti a jóval szövegjobb saját fordítását és saját elemzését, szakítva az eddigi elemzői hagyománnyal. Világossá válik, hogy a búskomor elégikus hangnem feltételezése reneszánsz kori művekben a schilleri elégiafogalom 15. századba való visszavetítésének következménye. Ha nincsenek prekonceptióink, önállóbban elemezhetjük a verset – a tétel az egész könyvre, sőt Jankovits egész munkásságára is igaz. Így a hazai közoktatásban bevett, a télben virágzó mandulafa-metaphora (amely eddig a hazájában meg nem értett költő szükségszerű pusztulását jelképezte) ellentétes értelmet kap: a virágzó mandulafa a telet önnön természetével ellentétes munkára készíti, azaz Janus tehetsége nem elvész, hanem éppen hogy virágzik hazájában.

Bár Janus politikai pályafutását nem kívánja részletesen vizsgálni a szerző, a költemények felől közelítve foglalkozik azzal a milióval, amelyben Janus udvari költőként forgott, hiszen nagybátyja, Vitéz János ezért is iskoláztatta Guarinónál, az Itália-szerzte híres ferrarai mesternél. Pontos felhasználási körükről nem tudunk, de látható, hogy nevezetes események kapcsán sorra kerültek ki a tolla alól rövidebb dicsőítő versek mind Vitéz Jánoshoz, mind Hunyadi Mátyáshoz. Aktuális és megszívlelendő a munka megszállottját, Vitézt pihenésre biztató költeménye: „Nappalon, éjjelen át mért küszködöl oly szakadatlan, / Ó, atya, kit sohasem hagy lenyugodni a gond?” (Szabó Magda fordítása.)

De találunk verset Vitéz esztergomi érsekké szentelésére, Hunyadi János halálára, Mátyás címerére, a havasalföldi vajda, Drakula foglyul ejtésére, Mátyás oroszlánjára. A Janus-recepcióban sokáig élt az a legenda, mely szerint *Annales patriae* címmel Janus írt a magyar történelemről egy epikus kompozíciót, az úgynevezett Hunyadi-eposzt, amely feltehetően lappang. A legenda a Janus-művek 16. századi kiadásainak előszavaiban bukkan fel, s Zsámboky Jánosnak köszönhetően erősödik meg. Valójában azonban a művet soha senki nem látta, nem olvasta. A legenda a Marcello-panegyricus előszavában olvasható „ígéret” a kiadók általi továbbgondolásából származott. Pajorin Klára bizonyította meggyőzően, hogy nem lappangó műről van szó, hanem egy soha be nem váltott ígéretről. 1469-ig nem tudunk róla, hogy Janus akárcsak belekezdett volna, életének utolsó három éve pedig nem eposzírással, hanem a Mátyás-ellenes összeesküvés szervezésével telt.

Az utolsó fejezet bemutatása előtt érdemes külön foglalkozni a *Nobilis ingenio*

illusztrációival. A kötet 69 kiváló minőségű színes, fekete-fehér és kétszínnyomásos fotót tartalmaz. A válogatás valószínűleg eklektikus elvek szerint történt, hiszen metszetek, köztéri szobrok, egyes tematikájú festmények, érmék, kódexillusztrációk és szövegkiadások címlapjai is szerepelnek a kiadványban, a zömük közelebbről-távolabbról kapcsolódik a szöveg tematikájához. Thomas Mitchell kutatásai (*A képek politikája*, szerk. SZÖNYI György Endre, SZAUTER Dóra, Szeged, JATEPress, 2008 [Ikonológia és Műértelmezés, 13]) óta tudjuk, hogy minden illusztrált médium kevert médium, s szöveg és kép kölcsönhatásban vannak egymással, az illusztrált alkotás ez által nyeri el teljes jelentését. A Jankovits által kiválasztott képek, mondhatnánk, metonimikus viszonyban állnak a szöveggel, a szövegből csak egyes fontosnak vélt mozzanatokat világítanak meg. A képanyag alkalomszerűen kapcsolódik a szöveghez, néhol adekvát módon, néhol a szövegbeli magyarázatok híján nehezen érthetően. Csak két példát említek: háttérismeretek nélkül aligha érthető, hogy a *Búcsú Váradtól* egyik illusztrációjaként miért szerepel a Győrben őrzött Szent László-herma (13. kép). A Váradon őrzött eredeti fa ereklyetartó 1406-ban pusztult el egy tűzvészben, Szent László ereklyéje azonban sértetlen maradt. A képen is látható herma ennek pótlására készült Zsigmond királysága alatt. 1443-ban földrengés rongálta meg a váradi székesegyház keleti tornyait, a Szent László-herma azonban nem rongálódott meg; Janus kilenc éves volt ekkor. Továbbá a *Nyárdél egén ragyogó üstökös* című elégiához, melyben ugyan említésre kerül a Vénusz bolygó, igen távolról kapcsolódik a 43. kép. Francesco della Cossa *Venus diadalmenete* című freskójának

részletén Venus istennő hattyú vontatta hintón minden attribútumával és a „rabul ejtett” Mars istennel látható. A kép a vershez alig köthető, az olvasó pedig magyarázatok híján a festményt önmagában is nehezen tudja értelmezni. A kép és szöveg kölcsönhatása ez esetben elmarad. Mindezek tanulsága, hogy bármilyen illusztráció csak egy előre átgondolt koncepció mentén emelheti a szöveg értékét, egyébként csak háttérdísz marad.

A szöveghez pontosan illeszkedő képek találhatók viszont az utolsó, Janus utóéletével foglalkozó fejezetben. Maga a fejezet és a hozzá kapcsolódó szakirodalom a legújabb vonatkozó eredményekkel (Dalloul Zaynab, Kecskeméti Gábor, Kiss Farkas Gábor, Ritoók Zsigmond, Ritoókné Szalay Ágnes, Szelestei Nagy László és Szentmártoni Szabó Géza kutatásai) hiánypótló összefoglalása mindannak, amit a Janus-recepcióról tudunk. Jankovits a fejezetet pontosan 1472. március 27-étől, Janus halálának napjától indítja, így fenntartja a kontinuitást mindazzal, ami az előző fejezetekben elhangzott, s valahonnan Homérosz *Íliász*tól indult. Megismerjük a Janus-versek kéziratának sorsát, nyomtatott kiadásainak gondozóit, megtudhatjuk, hogy Beatus Rhenanus, a

Guarino-panegyricus 1518-as bázeli kiadásának sajtó alá rendezője szerette volna a németeknek vindikálni Janust, s Erasmus nagyságához mérte, olvashatunk későbbi kiadóiról, Conradi Norbertről, Kovásznai Sándorról; kutatóiról, Koller Józsefről, Ábel Jenőről, Huszti Józsefről, Juhász Lászlóról; a 20. századi Janus-kutatások fő eredményeiről, például Janus pécsi sírjának feltárásáról (1991), az újratemetésről (2008), Janus epigrammáinak kritikai kiadásáról (2006). A jövőbeli tervekről is szó esik, főként Janus elégiáinak és panegyricusainak kritikai kiadásáról. A kötetet a *Pannónia dicseretének* három legújabb fordítása zárja.

Jankovits könyve 49. lapján Janus ókori mintái kapcsán a következőképp fogalmaz: „A humanista költészet hátrafelé nyitott.” Végigolvasva kötetét joggal kérdezzük tőle: „előrefelé” vajon nem nyitott? Hiszen az élénk, tréfálkozó, vágyakozó, szép ruhákat szerető, karriert építő, nagybátyját féltő, elmélkedő, gyászoló, érdeklődő, tehetséges figura akár közöttünk is élhetne. A költő Orbán János Dénes épp ezt a karaktert készül megjeleníteni Janus Pannonius-átdolgozásaival, melyek – hasonlóan Jankovits monográfiájához – szintén a Magyar PEN Club felkérésére készülnek s jelennek meg hamarosan.

Bíró Csilla

Csepregi Zoltán: A reformáció nyelve**Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálata alapján**

Budapest, Balassi Kiadó, 2014 (Humanizmus és Reformáció, 34), 558 l.

Csepregi Zoltán könyve, illetve a mű alapjául szolgáló doktori értekezés, akárcsak a kötet végén precízen előszámlált 36 tanulmány és konferencia-előadás a magyar reformációkutatás számára nemcsak fontos állomást jelent, hanem bizonyos értelemben új kezdetet is. A 20. század első felének nagy generációja (például Zoványi Jenő, ifj. Révész Imre vagy Nagy Barna), majd pedig a Klaniczay Tibor védőszárnyai alá menekült egyháztörténész nemzedék (Botta István, Bucsay Mihály, Esze Tamás, Kathona Géza és mások) után az 1980-as évektől kezdve egyre inkább úgy tűnt, hogy a reformáció történetjének kutatása – eltekintve a művelődés- és irodalomtörténeti, illetve az 1990 után feléledő helytörténeti vizsgálatoktól – gyakorlatilag megszűnik. A megállapítás alól egyedül a radikális reformáció története jelent kivételt. Másként fogalmazva: az 1990 utáni nagy egyháztörténeti fellendülésből a protestáns egyháztörténet, különösen annak korai időszaka kimaradt. Az ezredfordulón már az is gondot okozott a művelődéstörténeti lexikon szerkesztői számára, hogy az evangélikus és református egyház múltjával kapcsolatos címszavakhoz szerzőket találjanak. Ennek okairól persze hosszan lehetne elmélkedni: egyrészt a helyzet és talán a személyek is alkalmatlanok voltak arra, hogy utánpótlásról gondoskodjanak, másrészt pedig a 16. századi forrásviszonyok nagyon behatároltak, és sokak számára úgy tűnt, hogy a rendelkezésünkre álló korpusz már aligha bővíthető. Mindez azonban szegényes magyarázat, s korántsem elégséges

indok arra, hogy a magyar művelődéstörténet egyik legfontosabb, nemzeti sorsunk alakulása szempontjából döntő fontosságú jelensége egyszerűen kimaradjon a történeti kutatás rendszeréből. Csepregi Zoltán tehát a 24. órában érkezett, hogy bizonyítsa: sem a feltáratlan források, sem pedig a vizsgálati szempontok köre nincs még kimerítve, a nemzetközi kutatás folyamatosan megújuló kérdésfeltevései pedig állandó kihívások elé állítják a magyarországi reformációt vizsgáló történészeket. Vagyis van még itt teendő bőven, csak ember kell hozzá.

Csepregi Zoltán munkásságának leginkább inspiráló, és egy reménybeli fiatal reformációtörténész generáció számára iránymutató jellegét az adja, hogy választott munkaterületét – egy agrárhasonlaltal élve – egyszerre műveli extenzíven és intenzíven. Kutatásai során sikerült megcáfolni azt a hiedelmet, miszerint a 16. század első felére vonatkozóan új dokumentum már csak elvétve kerülhet elő. A német- és morvaországi vagy éppen szlovákiai levéltárakból feltárt dokumentumok igazolják, hogy megfelelő invencióval és szorgalommal igenis folyamatosan bővíthető (ha nem is forradalmi mértékben) a lezártnak hitt forrásbázis. Másrészt viszont – és ez talán még fontosabb – a nagy mennyiségű kiadott, de alig használt dokumentum új szempontok szerinti elemzése, az újabb német (vagy akár cseh, szlovák és lengyel) szakirodalom ismeretében történő kontextualizálása számos új eredményt, nem várt összefüg-

gés feltárását és régi kérdések megválaszolását teszi lehetővé. Ilyen értelemben Csepregi a Klaniczay- és Keserű-iskola legszebb hagyományait folytatja.

A mű a címe szerint a reformáció nyelvéről tartogat fontos megállapításokat, ezt a vizsgálati szempontot az első fejezetben, a historiográfiai bevezetőben mutatja be. A józan és informatív felvezetés egy piramishoz hasonlítja mind a nemzetközi (esetünkben elsősorban német), mind pedig a hazai kutatás folyamatait: az uralkodók és az első vonalbeli reformátorok személyének és tanításainak vizsgálatától az érdeklődés spektruma fokozatosan szélesedett a „kisebb sztár-reformátorok”, majd a befogadó közeg, először a városok, később a falvak felé (a reformáció mint *urban event*, *rural event*). A hazai kutatás a sajátos történelmi helyzet és forrásviszonyok okán a patrónusoktól kiindulva jutott el a mezővárosokig, majd a falvakig, nyelvi-kulturális és kutatástechnikai okokból lényegében megfelelkezve a szabad királyi, illetve bányavárosokról. Csepregi – részben kilépve az eddigi vizsgálati keretektől – két szempontból kívánja másképpen tematizálni és módszertanilag megújítani a hazai reformáció kutatását. Egyrészt a nemzetközi reformációtörténet-írás markáns irányzatával összhangban a reformációt mint nyelvi eseményt (*language event*) veszi górcső alá, másrészt vizsgálati terepét a hazai irodalomban mind ez ideig meglehetősen háttérbe szorult „igazi” (tehát német polgárságú) városok jelentik.

A kötetet végigolvasva megállapíthatjuk, hogy az első célkitűzés csak részben érhető tetten, hiszen ez a munka legalább annyira történeti is, mint filológiai. Másképp fogalmazva: kicsit csalóknak érzem a címadást, hiszen itt az első fejezeten kívül azért mégiscsak történeti és

eszméletörténeti, vagy inkább teológiatörténeti rekonstrukcióról van szó, ahol az a bizonyos *language event* aspektus nem annyira meghatározó. A nyelvi szempont ugyan a kötet többi fejezetében is előbukkan, néha egészen virtuóz módon (például a majomparádé [Affenspiel] münzeri, lutheri és schusteli használata esetében), de a hangsúly általában inkább a biográfiai vagy éppen egyházszerkezeti kérdéseken, nem pedig a reformátori nyelvezet metamorfózisain van.

A kivételt a fenti megállapítás alól természetesen a II. fejezet jelenti. Itt mind a hét esettanulmány bravúros lelemény-nyel és vérbeli filológushoz méltó alaposággal mutatja be a nyelvi változások identifikáló szerepét az új tanok követői számára. Akár Mária királyné leveleit, a ferences prédikátorral kapcsolatos soproni vizsgálat jegyzőkönyvét és a többi hasonló inkvizíciós dokumentumot, vagy éppen az 1525–1526. évi bányavárosi felkeléssel kapcsolatos leveleket vizsgálja, meggyőzően mutat rá az új eszmerendszer nyelvi tanulságaira, amelyeket pontosan és érzékenyen választ el a korábbi eszmeáramlatok, így például a ferences obszervancia rendszerkritikus és a humanizmus sajátosan antikizáló nyelvhasználatától. Ez utóbbi szempont különösen fontos, hiszen a korai reformáció történetének egyik legnagyobb nehézségét éppen ezen szellemi mozgalmakból való átmenet állomásainak meghatározása jelenti. Lutheránusnak mondhatjuk-e Mária királyné budai udvarát? Humanista vagy korai reformátor volt-e Sylvester János? Hatott-e a reformáció a bányavárosi felkelés résztvevőire? A filológiai-nyelvi szempont bevonásával ezekre a kérdésekre a korábbiaknál sokkal pontosabb válaszokat kapunk.

Ugyanakkor a szerző nem abszolútizálja eredményeit, következtetéseit mindig józan óvatossággal fogalmazza meg. Számomra például nagyon rokonszenves, ahogyan a *verbi Dei minister* kifejezésből – Hammann nyomán inkább technikai, mint eszmei tartalmú terminusként értelelve – nem von le messzemenő következtetéseket. E tekintetben a későbbi, tehát elvileg a konfesszionalizáció által már jobban meghatározott korszakban is meg lehetős zürzavarral találkozunk. Az egri püspökség tizedjegyzékei mellett található nyugtatványokon (az 1576 és 1628 közötti évekből) az aláíró papok között nagy számban akadnak plébánusként vagy parókusként szereplő református lelkészek, és (igaz, kisebb számban) *pastorként* és *verbi Dei ministerként* önmagukat meghatározó katolikus papok. Mindez nem mutat mást, csak amit a hasonló vizsgálatok egyébként is sugallnak: a 16–17. században általában jóval nagyobb terminológiai bizonytalansággal kell számolnunk, mint akár a 18. században. Ugyanilyen körültekintéssel értelmezi Csepregi a lázadó bányászok által a kápolnákból elvitt céhládák esetét: megengedi egyfajta „reformációs” magyarázat lehetőségét, de inkább csak az új kegyességi formák térnyerése szempontjából. Teljes joggal, hiszen a klérus és a laikus társulatok vagy éppen a városi vezetés ilyesfajta konfliktusai katolikus környezetben is mindennaposak voltak; számomra Gyöngyös példája a kézenfekvő, de a mediterrán (italiai vagy dalmáciai) katolikus városok papsága és patriciusai közötti hasonló viszályokra is gondolhatunk. A jelenség inkább a vallási élet irányításának laicizálódására és ilyen értelemben részben a reformáció előkészítésére bizonyíték mint magára a reformáció tényleges jelenlétére.

A fejezet talán legnagyobb eredményét a páli levelek üdvözlőformulájának, a *gratiam et pacem* köszöntésnek a reformátori levelezésben való kimutatása jelenti. Ez a Luthertől származó, először 1522-ben használt formula a világi hatalommal szembeni polemikus felhangjával és apostoli igényével olyan erős identifikációs szerepet játszott az új tan követői számára, hogy nagy biztonsággal használhatjuk indikátornak a hazai humanisták és reformátorok közötti határ megvonásakor. Csepregi bemutatja, hogyan fejlődött Luthernél az antik levélből a humanisták által átvett *salutem (dicit)* üdvözlés a *gratiam et pacem* apostoli köszöntéssé.

A szerző történész körökben talán legismertebb eredményeit foglalják össze a kötet gerincét alkotó III–VII. fejezetek, amelyek elsősorban a királyi udvar és a reformáció lehetséges kapcsolatait vizsgálják, illetve a magyarországi reformáció sziléziai és morvaországi kötődéseit veszik górcső alá. Az írások egyik központi figurája Mária királyné, akinek vallási érdeklődéséről és érzékenységéről, ennek a tájékozódásnak a humanizmus és a lutheranizmus közötti átmeneti jellegeről a szerző a nemzetközi kutatás számára is érvényes megállapításokat tesz. Ezeknek a fejezeteknek a legnagyobb hozadéka, hogy olyan alakokat emel be vagy emel vissza a 16. század első felének magyarországi kultúrtörténetébe, akikről keveset (és sokszor azt is rosszul) vagy éppen semmit sem tudtunk. Azokról a német városi háttérű, elsősorban iskolai közegben mozgó, gyakran királyi és főúri udvari kötődésekkel rendelkező, a bécsi és krakkói egyetemekről Wittenberg felé mozduló, sűrű szövedékű humanista hálózatokká szerveződő értelmiségiekről van itt szó, akiket az elmúlt évtizedek

magyarországi kutatásai igencsak elhanyagoltak.

Az egymás mellé rendeződő életrajzok sorozata ebben a tekintetben nélkülözhetetlen kézikönyvvé teszi ezt a munkát. Ezen túl viszont nagyon fontosnak tartom, hogy a kötet lapjain az életpályák típusokká és modellekké szerveződnek: kirajzolódik a lutheri eszmékkal rokonszenvező humanista plébános prototípusa, akárcsak a reformáció, sőt annak is radikális tanításai irányába elmozduló humanista kanonokok pályáive – ebből a szempontból különösen az anabaptista Fischer Andrással kapcsolatos új eredmények lenyűgözők. Ennek jelentőségét maga a szerző is megfogalmazza: e példákkal túlléphetünk a „ferences-reformátor” közkeletű és leegyszerűsítő, sőt a legtöbb esetben még csak nem is igazolható párosításon. Sőt, ha ezeket a jellegzetes típusokat (koldulórendi szerzetes, városi plébános, kanonok) egymás mellé rendezzük, kirajzolódik a legkisebb közös többszörös is: egyetemi vagy szerzetesi főiskolai végzettség, illetve legalább nyomaiban a humanista műveltség (ez utóbbi, teológiai iskoláktól függetlenül, a szerzeteseknél is).

A legfőbb tanulság tehát, hogy a reformáció tanai első közelítésben csak bizonyos műveltségi és vallási színvonal felett voltak vonzóak, így első terjesztői és képviselői között szükségszerűen a korabeli egyház szellemi elitjét kell keresnünk. Bár egy-két évtizeddel későbbi példa, mégis beszédes: a zalai főesperesség 1554. évi vizitációja során a lutheri tanok iránt leginkább a jó életű és művelt városi plébánosok érdeklődtek, míg a műveletlen, ágyastartó vagy részeges falusi papok büszkén vállalták hűségüket a régi egyházhoz és tanításához.

Emellett nem lehet eléggé hangsúlyozni két szempont fontosságát. Az első a kései humanista és korai reformációs kapcsolatháló bővítése a sziléziai és morvaországi régióval. A szerző által bemutatott személyi kötődések és kulturális kapcsolatok egy markánsan új elemmel gazdagították azt a *puzzle*-t, amelyet a magyarországi reformáció sokszálú külországi kapcsolatrendszere jelent. A másik aspektus talán az egész kötet legnagyobb érdeme: valamennyi fejezete nagyon hangsúlyosan képviseli az utólagosan – akár már a kortársak vagy maguk a szereplők megnyilatkozásaiban, de a későbbi felekezeti történetírás által kivétel nélkül minden esetben – visszavetített teológiai és felekezeti besorolások tarthatatlanságának koncepcióját. Nyilvánvalóan ez a szemléleti váltás az egyetlen lehetőség arra, hogy a hazai kutatás (a forrásbázis bővítésének mértékétől gyakorlatilag függetlenül) újraírja a magyarországi reformáció történetét. Ez a látásmód nem előzmények nélküli, gondoljunk csak Szűcs Jenő, Juhász István vagy Balázs Mihály munkáira, de még korántsem vált kanonikussá. Tapasztalataim szerint például a felsőoktatásba való áttemelésük megfelelő szakirodalmi háttér nélkül nagyon nehéz. Ez a könyv ennek az útnak egy nagyon fontos, mérföldkő jellegű állomása.

A korai reformáció szereplőinek megnyilatkozásai alapján Csepregi nagyon finom elemzésekkel választja el az általánosabban megfogalmazott, „evangéliumi” megújulás igényére vonatkozó eszméket a már ténylegesen lutherinek vagy melanchthoninak nevezhető tanoktól. A szerző nagyon alapos és invenciózus módon mutatja be a reformtörekvéseknek a – zenei metaforával – „tágmenetből” a „szűkmenetbe” történő

fokozatos átmenetét, máskor pedig ugyanígy illeszti bele a lutherinek tekinthető megnyilatkozásokat, a Luther iránti rajongást egy még alapvetően humanista szövegkörnyezetbe. A tanulság ezúttal is az, ami a fentebb idézett szerzők írásaiból kirajzolódik: aligha választhatunk szét a későbbi kategóriák szerint olyan jelenségeket, amelyek az adott időszakban még összetartoztak. Európában 1525 előtt, Magyarországon pedig tulajdonképpen 1529 előtt nem beszélhetünk a humanizmustól leválasztható lutheranizmusról, ugyanúgy, ahogyan a felekezetek kialakulása előtt sincs értelme bármilyen értelemben is „egyházakról” szólni.

Többször említettem Csepregi filológiai vénáját és invenciózus értelmezési képességét. Tapasztalataim szerint a kettő igen ritkán jár együtt: a mikrofilológusok általában unalmasak, a nagy teóriákat felállítani képes szerzők pedig pontatlanok. Esetünkben a két képesség szokatlan harmóniában menetel egymás mellett, erre a VIII–X. fejezetek is bőven szolgálnak példával. A kötet második felében elmondottakkal kapcsolatban még csak historiográfiai hiátusról sem kell szólnunk, hiszen az itt vizsgált személyek és hitvallások igen bőséges magyar szakirodalmi előzményekhez kapcsolódnak, amelyek közül a szerző a legfrissebbekre (Ács Pál, Szegedi Edit és Őze Sándor gondolataira) naprakészen reagál. A fenti példákön kívül csupán néhányra utalnék.

A szerző nagyon érzékenyen köti össze az általa vizsgált teológiai nézeteket és hitvallási tételeket a kor fontos társadalmi és kulturális kihívásaival. Ennek jegyében kapcsolja össze Dévai Bírónak a szentek aluvásáról szóló híres nézetét és az ezzel párhuzamosan kifejtett új községtudatot a Mohács utáni Magyarország

tudati krízisével, és ugyancsak Dévai Bírónak az általános papságról vallott tanítását az ezen időszak háborús viszonyai által teremtett szükséghelyzettel, vagy pedig az 1562. évi debrecen–egervölgyi hitvallásban megjelenő kettős predestinációt a végvári katonaság lelki igényeivel. Szintén nagyon fontosnak tartom az 1548. évi országgyűlés vallásügyi cikkelyeinek a katolikus felekezetszervezésen belüli értelmezését, hiszen egyértelműen ezek a törvények teremtették meg a jogi kereteket a katolikus egyház Oláh Miklós által megkezdett *reformációjához*. Végezetül hosszasan lehetne írni az utolsó két fejezetben tartalmi és funkcionális szempontok alapján elemzett hitvita-dokumentumoknak és hitvallásoknak a protestáns felekezetszervezésben betöltött szerepével kapcsolatos megállapításokról, ettől azonban most eltekintek. Minden bizonnyal ezek az eredmények épülnek be a leginkább szervesen a hazai protestantizmus történetének kutatásába.

Külön szólni kell a – szándéka szerint elsősorban eseményt vizsgáló – kötet nyelvéről. Az irodalomtudományhoz sorolható művek egy részének emésztetetlenül elméletieskedő bikkfanyelvével szemben, amely a maga szektás filozófiai alapállásához híven sikeresen akadályozza meg eredményeinek interdiszciplináris felhasználását, Csepregi kötetének nyelvi igényessége mintaértékű: elméletileg érzékeny, de mindvégig maximálisan tárgyyszerű, magas színvonalú értekező próza, amelyet tényleg öröm olvasni. A tanulmányok legfontosabb forrásai (szám szerint negyven dokumentum) a függelékben olvashatók. Az alapos bibliográfia pedig minden bizonnyal nagyon hosszú ideig kiindulópontja lesz a reformáció első korszakával

foglalkozó kutatóknak. A mellékletekkel kapcsolatban csupán egyetlen hiányérzetem maradt: a kapcsolattörténeti, különösen a morvaországi és sziléziai fejezeteknél feltétlenül szükség lett volna egy térképre, hiszen az itt felsorolt települések csak nagyon kevés olvasó számára csengenek ismerősen.

Csepregi Zoltán könyve a magyar (irodalom-, egyház-, művelődés- stb.) történetírás nagyon fontos új eredménye, saját szakterületén belül egyértelműen megkerülhetetlen alapmű, módszere, szemléletmódja és új adatai miatt pedig a nemzetközi reformációkutatásban is mértékadó munka lesz. Ezt természetesen nemcsak én gondolom így: a szerző erre a munkájára kapta meg maximális pontszámmal az akadémiai doktori címet, és a „rég magyaros” szakmai

közösség legmagasabb elismerését, a Klaniczay-díjat. Ez utóbbi döntés a historiográfiai kontextus ismeretében akár szimbolikusnak is tekinthető: Csepregi műve a Klaniczay által alapított *Humanizmus és Reformáció* sorozatban jelent meg, pontosan negyven esztendővel a sorozat alapítása után, s a Klaniczay által intenzíven művelt témakörben, az általa követett magas módszertani és filológiai igényességgel ért el a „reáltörténet” megismerése számára is jelentős új eredményeket. Az ismertetés végén nem kívánhatunk mást, mint hogy a szerző és a nyomába lépő kutatók a kötet által kijelölt úton, valóban új kezdetként, hasonló invencióval és akribiával fejtsék fel tovább a korai reformáció nem is annyira forrástalan és reménytelen históriájának szövedékeit.

Molnár Antal

Ladislavus Bartholomaeides: A természet jóvoltából hajózható Sajó folyóról

Fordította Rimócziné Hamar Márta, a fordítást az eredetivel egybevetette Békés Enikő, a bevezetést és a jegyzeteket írta Kecskeméti Gábor, Miskolc, Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolája, 2013, 42 l.

Ladislavus Bartholomaeides (1754–1825) tipikus alakja volt annak a felvidéki értelmiségnek, amelyik elfogadta az itt élő többféle etnikum közös hazájának Magyarországot, ismerte és munkáiban ismertette az itt honos többféle kultúrát, és büszke volt magyar nemesi származására – ő maga az Ördög családból származott. Önálló magyar nyelvű munkája nem ismeretes, latin, német és szlovákizáló cseh nyelven azonban

több nyomtatott művet is megjelentetett. Neve ennek ellenére mégsem fordul elő gyakran a magyarországi szakirodalomban; a 18. századdal foglalkozó irodalom- és művelődéstörténeti összefoglalásokban és tanulmánykötetekben (Kosáry Domokos, Tarnai Andor) nem szerepel. Talán csak a néprajz- és történetkutatás (Ujváry Zoltán, Paládi-Kovács Attila, Ila Bálint) használták és értékelték az adatait.

Azonban arra, hogy Tarnai Andor figyelmét mégsem kerülte el ez a Gömör megyei polihisztor, éppen az ismertett munkája a bizonyíték, ugyanis a Tarnai-hagyatékból került elő a rövid, 15 lapos latin nyomtatvány magyar fordítása, amit Rimóczi Gáborné Hamar Márta készített el Tarnai fölkérésére. Megjelentetésére bilingvis kiadvány formájában – úgy, hogy a magyar szöveg az eredeti kiadás fényképlapjaival szemben olvasható – a Miskolci Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézete és az MTA BTK Irodalomtudományi Intézete együttműködésében került sor: Békés Enikő az eredetivel vetette egybe a fordítást, míg Kecskeméti Gábor bevezető tanulmányt és jegyzeteket készített hozzá.

Bartholomaeidesnek a *Sajó folyóról* írt gazdasági fejtegetése 1808-ban jelent meg; eredetileg hosszabb címmel: *De Sajone amne natura navigero, classibus veterum navigato, magno totius Patriae, imprimis Hungariae Cis et Trans Tibiscanae, ac Comitatum Borsod, Gömör, Szepes, Lipto, Zolyom et Nograd commodo, iterum navigabili reddendo*. Elsősorban a folyó hajózhatóvá tételét javasolja, s így párhuzamba állítható a 18. század végi–19. század eleji folyószabályozást kezdeményező művekkel, de azzal a röpirat-irodalommal is, mely a közállapotok javítását, az ország „csinosodását” és gyarapodását tűzte ki célul. Kecskeméti Gábor bevezető tanulmánya meggyőzően helyezi el a szerzőt a korszak laicizáló egyházi értelmisége sorában, kiemelve az eredendően teológiai végzettségű, de a gazdaság vagy a közélet iránt is érdeklődő egyházi emberek jelentőségét a vízföldrajz, geodézia vagy kartográfia történetében.

A plánium kiindulási pontja a napóleoni háborúk idejében fellépő drágaság,

amit a szerző elgondolása szerint a szállítási költségek csökkentésével lehet enyhíteni. Ezen túl a vízi szállításban azért lehet a Sajó folyónak kitüntetett helye, „mert olyan vidéken ered és folyik, amelylyel az egész országnak a kereskedelemből adódó sajátos kapcsolata van. Bizonyos módon e folyó kapcsolja össze a fémekben, főleg vasban gazdag felsőbb vidékeket a Duna körülíekkel, a tiszántúliakkal, sőt a Körös és a Maros útján Erdéllyel is. [...] Ezek közül a gömöriek, akiknél a Sajó ered és hajózhatóvá válik, egész Magyarországgal, sőt még annak illíriai részeivel is kapcsolatban állnak. [...] A Felvidéknek a rácokkal fennálló vászonkereskedelme a gömörieket az illír vidéken élőkkel kapcsolja össze. Végül is a gerendák, zsindelek, mindennemű fa- és cserépárak bősége kereskedelmi kapcsolatot teremt a vidék szláv lakói és a lejjebb lakó magyarok között [*Slavos harum partium cum Magyaris inferioribus ligat*]” (36–37).

Kiemelendő a szerző szokatlan, de nem párhuzam nélküli szóhasználata, amennyiben megkülönbözteti az *incolae Ungariae*-t (Bartholomaeides nem használja a *Hungarus* szót) a *Magyarusok*tól. Figyelmet érdemelhet a mai szlovák nyelv *uhorský / maďarský* megkülönböztetése, ami alighanem a Bartholomaeidestől is követett hagyomány folytatása. Hogy e kifejezésnek milyen ideológiai, sőt politikai vonatkozásai lehettek, arra utal a röpirat egy másik részlete is: „Ugyanis a folyót mind a szlávok – akik már a magyarok bejövetele előtt [*ante Magyarorum adventum*] a folyó mindkét partján, a forrásvidéktől egészen a torkolatig éltek –, mind pedig a magyarok (*Magyari*) a »sak«-ról (»só«) nevezték el”, majd a Mát-ra és a Tát-ra közt élő – a korabeli tudományosságban szintén szlávnak tekin-

tett – jazigokat említi Bartholomaeides (24–25). A sok száz éves magyar és szláv (szlovák) együttélés és a közös múlt gondolatát jezsuita tudósok (például Szentiványi Márton, Timon Sámuel) dolgozták ki, s fölfogásukat – felekezeti ellenségeskedés nélkül – Bartholomaeides is magáévá tette. Annak a kérdésnek a fölvetése azonban, hogy mely nemzetiség tekinthető elsőknek a Kárpát-medencében, már a honfoglalásból levezetett nemesi jogok feszegetését jelenthette, a fennálló politikai rendszert kérdőjelezhette meg, s a magyar és szlovák nacionalizmus közegében is értelmezhetővé teszi ezt a szöveget. Csak így érthető, hogy Bartholomaeides neve magyarellenes gúnyvers érvelésében is illusztris szerzők közt kap helyet (vö. SZÖRÉNYI László, „...*Ha magyar szóból a tót kimaradna*”: *Rohonyi György Dugonics- és magyarellenes gúnyversének művelődéstörténeti háttere = Művelődési törekvések a korai újkorban: Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, ÖTVÖS Péter, Szeged, JATE, 1997, 591–607 [Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 35]).

A könyv művelődési vonatkozásait erősíti, hogy azt a szerző Andrassy Lipót grófnak, Gömör vármegye főispánjának ajánlotta, illetve az ajánlásban megemlítette a grófnak „a közösség hasznára” és „az utódok érdekében” tett fáradozásait, különösen „a nagy költségen, az irodalom és a tudományok ápolására létrehozott numizmatikai és elsősorban a földből előkerült dolgokat tartalmazó ritkasággyűjteményét” (16–17).

Bevezetésében Kecskeméti Gábor utal Bél Mátyás kezdeményező szerepére Bartholomaeides munkáit illetően, ami leginkább a szerző háromkötetes megyemono-

gráfiájában érhető tetten (*Inclyti superioris Ungariae comitatus Gömöriensis notitia historico-geographico-statistica, cum tabulis, faciem regionis et delineationem cavernarum ad Agtelek exhibente*, Lőcse, 1806–1808). Ugyancsak elgondolkodtató Szirmay Antalnak a Gömör-monográfiával csaknem egy időben, hasonló címmel megjelentetett Zemplén-, illetve Ugocsa-leírására tett utalása: a két vegyes lakosságú megye leírását latinul, míg a magyar lakosságú Szatmár leírását Szirmay magyar nyelven készítette el. Bartholomaeides nyelvválasztását is alighanem az indokolta, hogy a latin összekötötte a soknemzetiségű Gömör magyar, német és szláv nyelvű lakóit.

Visszatérve a munka gazdasági vonatkozásaihoz: a Sajón való hajózás a szerző szerint nemcsak az árakat csökkentené, de kényelmesebbé tenné a kereskedést is. Részletesen ismerteti, hogy milyen árucikkekre terjed ez ki: „[...] a gömöriek, de különösképpen a felsőbb részek lakói arra kényszerülnek, hogy sokféle dolgot hozzanak be. Mivel a táplálkozáshoz szükséges gabonának alig felét termelik meg otthon, a hiányzó mennyiséget, vagyis kétharmadot kénytelenek a Tiszán inneni és túli részekről odaszállítani. Hoznak be ezenkívül sót, marhát, a húspiaccra és a szekerek zsírozására szolgáló szalonnát, illetve faggyút, halat, mézet, viaszt, bort, köleskását, dohányt, és még sok más árut, hogy a tehetősebbek igényeit kielégítő holmikról ne is beszéljünk”. Ugyanennyire jelentős, hogy Gömörből mit szállíthatnak az ország más vidékeire: „Mivel ez a vidék a vas hazája (*patria*), mintegy száz hámorban kovácsolt vasáru tömegét minden országrészbe, de különösen Pestre, Kecskemétre, Egerbe, Szolnokra, Szegedre, Békésre, Nagyváradra, Debrecenbe, a hajdúvárosokba, Nyíregyházá-

ra, Tokajba, Miskolcra, Vácra és Lévára stb. szállítják, ugyanezekre a helyekre a kilenc papírmalomban előállított papír-árut.” (36–37.)

A szövegkiadás az egykori nehézipari központ, Miskolc egyetemén jelent meg, s ez ad alkalmat a bevezető írójának, hogy a műszaki és a humán tudományok össze-

kapcsolódásának egyik fontos példjaként mutassa be a gömöri lelkész munkáját. Hasonlóan lehet „adekvát keret a Miskolci Egyetem megtestesítette kivételes diszciplináris kompetenciaegyüttes”, a különféle tudományos műhelyek és doktori iskolák együttműködése „a *litterae* ilyesfajta szövegeinek tanulmányozására”.

Restás Attila

Tarjányi Eszter: Arany János és a parodisztikus hagyomány

Budapest, Universitas Kiadó, 2013, 427 l.

Szerencsés körülmények között egy tudományos szakmunka nemcsak az adott irodalomtörténeti tárgyat (Arany viszonyát a parodisztikus hagyományhoz) dolgozza fel (ez esetben) gondosan és invenciózusan, hanem saját korára (jelen esetben: a posztmodern szövegformálásra) vonatkozóan is kínál következtetéseket. Többen – egyebek mellett e sorok írója is – tettek kísérletet már arra, hogy a magyar széppróza 1970 utáni fejleményeiben hazai hagyományok szerepét mutassák ki (Esterházy ihletői között például Joyce, Bulgakov, Salinger, Hrabal elé helyezve *A helység kalapácsát*). Tarjányi Eszter (majdnem) mindig Aranyról és kortársairól értekezik, mégis fel-felidéződik az olvasóban, hogy a parodikus hagyomány nemcsak Arany világában dominál, hanem a posztmodernben is. (Az is közismert, hogy Sterne *Tristram Shandyje*, a posztmodern alapvető példa-műve, tulajdonképpen Fielding parodizálásából indult ki.)

A posztmodern paródiával való át-szövöttségét sokáig Joyce-ig vezették vissza (aki ma már szinte tekintélyelvűnek minősíthető gesztussal Homéroszt „hozta

játékba”), egy idő után azonban kiderült, hogy magyar vonatkozásban Jókaitól Arany Jánosig, Nagy Ignáctól Arany Lászlóig feltárható a 19. századi irodalmunkból az, ami a posztmodern technikát előlegezte: az önreflexió, a valóság-illúzió feladása parodikus rájátszások kedvéért stb. Szerzőnk igen szerencsésen használja fel Craig Owens definícióját, hogy ti. nemcsak paródiáról, hanem allegóriáról is csak abban az esetben beszélhetünk, ha „egy szöveg egy másik által megkettőződik” (374). Sajátos művészi gyakorlatra történik itt célzás, mely olyan szövegből indul ki, „amely egy másikat olvas, még akkor is, ha töredékes, szórványos vagy kaotikus a megfelelés a régi és az új között” (uo.). Ez egybeesik a posztmodern elköteleződésével a paródia, a pastiche, a montázs és a kollázs, s általában is a kettős kódolás iránt. (A szerző által hivatkozott források: Jeremy TREMBLING, *Allegory* [2010]; Craig OWENS, „*The Allegorical Impulse*”: *Toward a Theory of Postmodernism* [1992].)

Tarjányi Eszter monográfiájának közvetett, de korántsem lebecsülendő hozzáde-

ka tehát az, hogy miközben sok-sok részletkérdést (ars poetica, ballada, allegória, drámai monológ) világít meg kivételes precizitással, az olvasó emlékezetébe idézi Esterházy és Térey életművét (nevük, sőt az „áthallás” jelzése nélkül), a hagyományhoz fűződő, szinte kimeríthetetlenül komplikált viszonyukat, paródia, áthasonítás, elfogadás, korszerűsítés stb. összefonódását műveikben. Mintha a posztmodern szövegek kettős kódolása is abban rejlene, hogy direkt ábrázolás helyett a kimondás többféleségének és rögzíthetlenségének szövegpaneljeivel alkot világszerűséget. A feltételezett befogadói értékelés azután a hagyomány átrendezését hozza magával. Arany is megváltoztatja pl. a lovagi epikai vagy a komikus eposzi tradíció értelmezését, ahogy Esterházy a Mikszáthhoz, Térey a verses regényhez vezető mai utak értelmét. A műfaji-nyelvi konstrukción belül maradó és mégis kívülről önmagára tekintő önreflexió Arany és a posztmodernnek esetében is tökéletesen új világképet boltoz mind a saját mű, mind a hagyomány fölé. Ennek a hangváltásnak a mozgatója a paródia mind Aranyánál, mind az 1970-es évek utáni magyar epikában. (Tarjányi Eszter, természetesen, ezt így nem fogalmazza meg, talán henye és felelőtlen dolog is lenne egy ilyen rangos tudományos monográfiában ezt bizonyítás nélkül mintegy „odavetni”, de mivel a 2010-es évek olvasói számára készült e kötet, akaratlanul is bátorítást ad ilyesfajta továbbgondolásra, ilyenmű perspektívák nyitására.)

Talán ténynek tekinthetjük, hogy a Pope-féle paródia nem kérdőjelezte meg a célba vett (eposzi) szöveg érvényességét azzal, hogy kiemelte az adott műfajhoz tartozó fogalmazásmód modorosságait, csak imitációszerűen jelezte a sablon al-

kalmazásának problematikusságát, vagy még inkább: megváltozott körülményeit. Arany, egy kicsit hasonlóképpen, eposzparódiái (*Az elveszett alkotmány*, *A nagyidai cigányok*) után még eposzba fog (*Csaba-trilógia*), tehát nem érvénytelenséget deklarál, akárcsak Térey, aki felváltva „levált” és „asszimilál”. Az olykor „metafikcionális paradoxon”-ként leírt jelenség tehát önmagában nem elfogadás vagy elutasítás mellett dönt, hanem a kettőt váltogatja, s ezzel produkál egészen sajátos viszonyt a hagyományhoz.

Tarjányi Eszter több esetben utal e kettősségre, de nem fogalmazza meg – lehet, hogy e sorok írójától sem megalapozott hipotézis ez –, hogy Arany parodikus tradíciószemléletének ilyesfajta kettőssége támad új életre a posztmodern epikában. Arra viszont egyértelműen rámutat, hogy a posztmodern idézéstechnika hommage-szerű, tehát nem gúnyrajz típusú paródia. Azért „idézik meg a múlt szövegeit, hogy újra az emlékezetbe idézhessék, újra jelentésteljessé alakíthassák, kontextusba vonhassák őket. Önmaguk identitását határozzák meg a korábbi mű segítségével, de az azonosításon belül már a különbség is felvillan” (185).

Tarjányi Eszter egy eddig fel nem tárt poétikai stratégia nyomába szegődik. A kanonizált Arany-kép mögött egy másikra kíváncsi, arra az Aranyra, aki játékosan megy elébe a textuális kihívásoknak, s ezzel a modernizáció kevésbé forradalmi, de kultúrtörténetileg gazdagabb útját választja. Ily módon tehát a könyv címébe emelt parodikusság nem a nyilvánvaló paródiákat állítja előtérbe, hanem az életmű bizonyos tereumainak „kettős hangzatát”. Ebben a megközelítésben válik Aranyánál az ars poeticából metavers. *A nagyidai cigányok* az önparódia ár-

nyalataival jellemezhető, a *Bolond Istók* parodikuságát önéletrajzi játékossága adja. Az *Irodalmi viaskodások* című fejezet a Petőfi-örökséggel és az epigonokkal való összevetés révén adja a „double coding” példáit. (Szerzőnk több esetben is oly ambícióval merül el a versek, verstípusok, levélváltások, közléspolitikai körülmények részletezésében, hogy majdnem szem elől téveszti a monográfia alap gondolatát.)

A balladatípusok, a drámai monológ vizsgálatának esetében a parodikuság már inkább szövegminták és szabályozott megszólalásmódok közötti választást jelent, mintsem paródiát általánosságban. Ennélfogva szerzőnk a parodisztikuság fogalmi körét olykor túlságosan lazán kezeli. A 96. lapon azt írja, hogy „Aranyban erős hajlam, késztetés, vágy, adottság élt a parodisztikus, szatirikus hangra”. Vitathatatlanul így áll a dolog. Mind a szatírához (*Az elveszett alkotmány*), mind a parodikusághoz (*A nagyidai cigányok*) vonzódott, s e két műben szatíra és paródia keveredik is. A kettő azonban nem ugyanaz, sőt nem is áll közel egymáshoz. Vegyülhet, s vegyül is nagy világirodalmi klasszikusoknál is. Molière-nél a *Tudós nők*ben a negatív tulajdonságokat eltúlzó szatíra is él, ugyanakkor bizonyos megszólalásmódok mesterkéltségét parodikus eszközökkel idézi meg. Gogol *Revizor*ában is van paródia (Hlesztakov szerelmi ömlengése a romantika kicsúfolása), de a mű döntően a kisvárosiak eltúlzottan negatív, karikatúrisztikus bemutatása, tehát szatíra. Mondható tehát, hogy szatíra és paródia Aranynál is keveredik, mégis mindkettő autonóm, s különböző esztétikai minőség. Már csak azért is, mert a kettős kódolás (a szöveg mögötti másik szöveg) csak a paródiára jellemző. A szatíra nem egy másik szövegre irányul, hanem a va-

lóságnak tekintett jelenségek támadó élű, sőt eltúlzott kicsúfolására.

A roppant gazdag és sokféle szemléltető anyagra és szakirodalmi helyre építő gondolatmenet imponáló és meggyőző, egy-két ponton lehet csak észrevételekkel illetni. Szükséges lenne talán a ballada líraiságának árnyalt megközelítése. Hogy milyen fokú, mennyire közvetlen a szerzői vallomások, az többféle megközelítésben vizsgálható. Mégis vitatható, hogy szerzőnk elfogadja Újhelyi Mária egyébként kitűnő *A varró leányok*-elemzésének „lírai ballada” besorolását. Hiszen párbeszédből, a szereplők egymás utáni megszólalásából áll a vers, tehát nem is lehet szó olyasféle szerzői előlépésről, vallomásosságról, amilyenek például a *Szondi két apródja* utolsó versszakát szoktuk tekinteni.

Azzal sem könnyű egyetérteni, ahogy Tarjányi Eszter elutasítja a *Szondi két apródja* parabolikus, politikai-allegorikus olvasatát. Megfogalmazása szerint az értelmezést rövidre záró, a szöveget csak egy szempontból kezelni képes olvasat azért zavaró, mert lehetetlenné teszi, vagy legalábbis „az észlelhetetlenség mértékéig szorította háttérbe a versszöveg összetettségét és a nyelvi megformáltság intelligenciájának a megfigyelését” (315). Ezzel szemben az igazság az, hogy az allegorizáló értelmezés nem feltétlenül egyértelmű, s nem feltétlenül egyoldalú. Gyulai a honvéd hősiességének apoteózisát olvastak ki a versből, míg mások a címbe emelt apródok szerepeltetésére helyezték a hangsúlyt, a költészet szerepvállalását, a zarnoksággal szembeni passzív ellenállás igenlését vették ki belőle. (A halált választó Szondi helyett a többség által vállalható, a továbbélést lehetővé tevő, de nem megalkuvó értelmiségi vagy átlagemberi magatartást.) Arra is számtalan példát

lehet felhozni, hogy a parabolikus interpretáció összefér többszintű formai, nyelvi elemzéssel, hiszen a költeményben (nehéz ezt észre nem venni, s észre is vették!) a parnasszista tárgyiaságot romantikus ódaiság emeli ki a historizáló részletelemekből, a hazafias pátoszt és fájdalmat kiszámítottan szigorú formai zártság és szimmetria fegyelmezi. A jelentést kitérítő, megsokszorozó továbbgondolást sem zárja ki a parabolikus interpretáció. Egy 1988-ban megjelent, de évekkorábban született elemzés például arra történő célzást tartalmazott, hogy ami a Bach-korszakban modellt kínált a nem fegyveres ellenállásra, az érvényességét megőrizte mindama korokban, melyekben az erkölcsi integritáson alapuló rezisztencia jelentette a továbbélést. [IMRE László, *Arany János balladái*, Bp., 1988, 191. – *A szerk.*]

Arany és a parodikus hagyomány viszonyát Tarjányi Eszter (igen gondolatébresztően) nem a paródia közvetlen megjelenésének lajstromozásával magyarázza, hanem sok esetben áttételesen: nem stílusparódiát értve ezen, hanem korábban egymásra nem vonatkoztatott műfaji eljárások és nyelvi rétegek összefüggését. A belehelyezkedés és a távolságtartás dinamikáját olyan szövegáthallásokkal érzékelteti, amelyek a csaknem teljes irodalmi tradíció felidézésének révén az életmű eddig rejtve maradt kontextualizálását végzik el. (Ezen gondolatmenettel közel kerül Roland Barthes – egyébként idézett – „plurális szöveg” koncepciójához.) Arany János költészetének „megújíthatóságát” abban keresi, hogy az „irodalmisság” összetevőit mozgósította: „A XIX. század az epikust és a balladairót ünnepelte benne, a Nyugatosok lélekboncoló hajlama az *Őszikék* lírájára hangolódott rá, az 1970-es évek strukturalizmuson

iskolázott generációja az 1850-es évek lírájának retorizáltságát érzekelte, most viszont a hangvétele azon sajátosságai kerülhetnek a középpontba, amelyek miatt egyszerre lehet ez a költészet tradicionális, de ugyanakkor hagyomány-átalakító, amelyek segítségével a kopottas forma az újabb mondanivalóhoz tud idomulni.” (7.)

Tarjányi Eszter monográfiája egy mindig érvényes, és mégis egy kicsit a mából kiinduló megközelítést választott, amikor az Arany-szövegeknek más irodalmi alkotásokat felidéző, tehát (tágabb értelemben) parodikus funkcionálását vizsgálja. Van tehát az irodalomtörténeti eredmények mellett teoretikus hozadéka is. Még akkor is, ha nem feledkezhetünk meg az orosz formalizmus (Tinyanov) óta ismert mechanizmusról: az olvasást befolyásol(hat)ja a játékba hozott másik szöveg, tehát az olvasás terében a szöveg valóságra vonatkoztatásán túl egy (vagy több) idegen mű is, s ezáltal a betű szerinti olvasat mögötti tér gazdagító és kiteljesítő módon telítődik.

Tarjányi Eszter pontosan és messze előremutatóan fogalmaz a *Bolond Istókra* vonatkozóan: „Az újabb tapasztalható fokozott érdeklődés is mutathatja, hogy e mű feltűnően összetett, ellentmondásoktól sem mentes jellege könnyen képes belesimulni a mai irodalomértés ízlésvilágába.” (198.) És ez nemcsak Arany irodalomtörténeti, fejlődéstörténeti funkciójának teljesebb meghatározásához járul hozzá, hanem bizonyos posztmodern epikai eljárások felfogásának és méltánylásának is javára szolgál. Azaz lerövidítheti az újszerűség és kanonizálás között olykor feleslegesen hosszú, s ennél fogva negatív következményekkel is járó szakaszt az olvasók, de Arany és a posztmodern hasznára is.

Imre László

Harmath Artemisz: Szüntelen jóvátétel**Újraolvasni Weörest**

Budapest, Helikon Kiadó, 2013, 273 l.

Az elmúlt évben, 2013-ban ünnepeltük Weöres Sándor születésének századik évfordulóját. Ennek tiszteletére számos folyóirat Weöres-különszámmal, illetve életművéről szóló cikksorozattal jelentkezett; a Petőfi Irodalmi Múzeum Weöres költészetének újraértelmezése céljából konferenciát rendezett 2013. szeptember 17–18-án. A tavalyi Ünnepi Könyvhétre pedig két Weöres-monográfia is megjelent: Kenyeres Zoltán a *Tündérsíp* című Weöres-monográfiájának felhasználásával írt *Weöres Sándor* című könyve (Bp., Kossuth, 2013) és Harmath Artemisz itt bemutatandó munkája.

A kötet kilenc fejezetre tagolódik: *Weöres MA, Médiumok keveredése, Magas rizikófaktorú költészet, A kötetkompozíció kockázatai, Az időbeliség kockázatai, A térbeliség kockázatai, Hangzásbeli kockázatok, Mítosz és emlékezet kockázatai, Költői kép a nem-reflexív nyelvről.* A szerző arra a feladatra vállalkozik, hogy a magyar költészet Tandori Dezső által „legpoétikusabbnak” nevezett alkotóját, Weöres Sándort a kortárs költészet felől közelítse meg. Fő kérdése tehát a következő: „hogyan olvastatják újra Weöres Sándor elfeledett költeményeit kortárs lírikusaink?” (13.) Vizsgálódási szempontja igencsak nehéz feladat elé állítja mind a szerzőt, mind olvasóit. A kötet posztmodern és kortárs párhuzamok felől, illetve hermeneutikai, dekonstrukciós és médiaelméleti alapról közelít Weöres költészetéhez. A fölhasznált elméleti munkák többségükben Weöres halála után keletkeztek – vagy jutottak el Magyarországra –, így azok már nem be-

folyásolhatták őt. Talán ez is okozza, hogy Harmath kötetében a mérleg nyelve néhol a kortárs művek vagy az elméleti tételek ismertetésének oldalára billen, gyakran épp a Weöres-korpusz hátrányára.

Harmath szerint Weöres életműve rendkívül „változatos”, retorikailag egyenetlen színvonalú. „Tágas” jegyeinek köszönhetően nem vált evidenciaszerű igazodási pontjává az utóbbi – közel egy emberöltőnyi – időszaknak. A Weöres-életmű – eddig ismert részének – továbbgondolását a halálát követő időszakban kevesen kísérelték meg. Harmath kijelentése azonban a kötet vizsgálódási szempontjának indoklását, valamint a kérdés kifejtését még problematikusabbá teszi. Miért vállalkozik a szerző egy atipikus jelenség elemzésére? Talán éppen azért, hogy kimutassa Weöres „eszmesugárzó” (Kenyeres Zoltán) poétikai elveinek folytathatatlanságát? Harmath Artemisz könyvének összehasonlító elemzései világossá teszik, hogy vitathatatlanul megtörtént az irodalomtörténeti korszakváltás – vagy inkább átalakulás –, melyet követően irodalmunk kanonizált alakjai már „tudatosan depoetizált, alulretorizált nyelvhasználat”, „a mágikus hatásfunkciók elutasításával a textualitásra-vizualitásra koncentrálnak” alkottak, írja Harmath (18), KULCSÁR SZABÓ Ernőt idézve (*Magát mondja, ami írva van*, Prae, 2008/3, 7). Ennek megfelelően a könyv mediális szempontú – vagyis az érzékletek hatásmechanizmusait vizsgáló – elemzéseinek tétje az lesz, hogy a weöresi „másodmodern” és a posztmodern nyelvszemléletéből adódó különbségek

fognak-e kidomborodni. Az említett poétikatörténeti változásokból következhet az is, hogy az utókor (Harmath szavával élve) máig csupán „pontszerűen” volt képes Weöreshez kapcsolódni.

Az *összetett költői karakter* című alfejezetben ezekről a pontszerűen kapcsolódó művekről olvashatunk. Ide tartoznak a Weöres-parafrázisok, „hommage-ok, persziflázások, halandzsaversek, archi-textuális, ritmikai- és metrikai-idézetek” (19). Tandori Dezső neve az első az elemzett szerzők közül, akinek szinte minden kötetében találunk Weöres-parafrázist. Például az *Öt emlékvers – Weöres Sándornak (Fél-Karinty)* az egész weöresi költszetet egyetlen költeményben próbálja parafrazeálni. Lanczkor Gábor *A miniatűr terasz* című költeménye „játékos táncritmusán keresztül idézi meg a *Rongyszőnyeg* darabjait” (21). Kemény István korai, *A néma H* című kötetében Térey János Weöres Sándor „szellemujját” éri tetten „kavalkádosságában”, „rejtélyességében”, „egyetemlegességében” és a „mindent mondás igényében” (22; vö. TÉREY János, *Mi lett Önből: Avagy: Kemény István, és akiknek nem kell = Uő, Teremtés vagy sem*, Bp., Libri, 2012, 217). Kiss Ottó Weöres-parafrázisaiban „a mai gyerekek léthelyzeteit írja rá” *A tündér* vagy a *Paripám csodaszép pejko* című versek ritmusára. Szilágyi Ákos *Cet ecetben* című verseinek „kulcs- és rímhelyzetben lévő szavait az életimologizálás változatainak végtelen sorjáztatása révén” a Weöresre jellemző versszerkesztést „szándékosan túlajtja”, megvalósítva ezzel a weöresi verslogika groteszk átértelmezését (26).

Weöres költészetét már nem „pontszerűen” folytatja, hanem „örökölt karakterként” viszi tovább Kovács András Ferenc és Oravecz Imre „a világ teljességét befo-

gadni igyekvő filozófiai beállítottságuk révén”. Harmath összefüggést lát a két említett költő néhány verse és Weöresnek az ötvenes években írt ún. „hosszúversei” között. Míg Oravecz elsősorban a mítoszi nyelv újratelentésének kísérletében követi mesterét, addig Kovács András Ferenc bonyolultabban, sokrétűbben kapcsolódik Weöreshez. Utóbbi például a Csuplics Milica által kimutatott, ismétlésekkel ötvözött versnyelv szenzuális és érzelmi síkjainak bravúros egyesítését végzi el. Az *ütem istennője* (Weöres) és a *Tavaszi szél* című (KAF) versek összevető elemzéséből az is kiderül (31–35), hogy az említett költői eljárás folytatása nem szakadt meg: Weöres ugyanis „a magyar népköltészeti, Kovács pedig az arra épülő magyar másodmodern hagyományt viszi tovább” (30).

A könyv egyik legfontosabb elméleti alapvetését Gilles Deleuze-tól és Félix Guattaritól kölcsönzi. Az elgondolás alapján „minden médium tulajdonságait egy másik médiumon keresztül lehet kifejezni” (58). Harmath a médium fogalmán azokat a „kontingens elemeket és koincideneciaként előálló jelentéseket” érti, amelyek „különböző jelentéseket és hatásokat juttatnak egymáson keresztül érvényre”, és ezek a jelentések, valamint hatásaik elválaszthatatlanok tőlük (59). Kulcsár-Szabó Zoltán, 2007-ben megjelent, *Meta-poétika* című könyvében McLuhan technikai médiumokra vonatkozó állítását – „minden médium tartalma egy másik médium” – Sartre költészetelméletével veti össze. E szerint a költőnek a nyelvhez mint médiumhoz való viszonyát egyfajta kívülállás jellemzi: a lírai alkotás „mediális feltételrendszere különbözik a beszélt, pontosabban a használt nyelvtől”. Hasonló jelenségre hívja fel a figyelmet

Harmath is, amikor a Weöres-versekről írja: „miközben valamely *egész-elvű* létezőt kívánnak fenomenologizálni, és ennek érdekében a nyelv különféle mediális mozgásaira hagyatkoznak, ezt a lényegit, ezt a teljességet csupán mint távollévőt képesek tételezni” (63). McLuhan állítása Kulcsár-Szabó szerint „a líra (műfaji) fogalmának hányattatott történetére” is vonatkozatható, mivel a „líra nyelve a retorikai vagy poétikai leírás eszköztárában rendre a képesség vagy a zeneiség kategóriáival kerül kapcsolatba” (KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Metapoétika: Nyelvszemlélet és önreprezentáció a modern költészetben*, Pozsony, Kalligram, 2007, 15). A *Metapoétika* szerzője a nyelv „önmagát reprezentáló” medialitását a retorikai jelenségeken keresztül tartja érzékelhetőnek és tanulmányozhatónak (*i. m.*, 54). Harmath – Kulcsár-Szabó Zoltán gondolatmenetét folytatva – a nyelv mediális, és egyúttal annak „retorikai természetét kikapcsoló” elemzését választja. Hangsúlyozza továbbá, hogy megközelítése hiánypótlónak tekinthető a Weöres-recepcióban. Igazat kell adnunk Harmathnak, hiszen ezt a verskorpuszt monografikus terjedelemben, retorikai szempontból, még valóban nem elemezték. NAGY L. János 2003-ban megjelent, *A retorikus nyelvhasználat Weöres Sándor költészetében* címet viselő könyve (Bp., Akadémiai, 2003) éppen azokat a költeményeket vizsgálta, amelyekkel Harmath nem foglalkozik.

Harmath kötetében az ötvenes-hatvanas évek lírai termése kerül középpontba, mivel Harmath szerint ezek a versek vethetők össze leginkább a posztmodern irodalommal. A szerző a *Csontváry-vásznak*, a *Grádicsok éneke*, a *Hallgatás tornya* és *A hang vonulása* című ciklusok, valamint a *Psyché* „legerősebb

karakterjegyének” a médiumkeveredést tartja. „Az egymást közvetítő médiumok összjátékában, a retorikai sokszínűségben, valamint a szemantikában tükröződő költői szándék és a retorikai megvalósulás közötti feszültségben igyekszem megragadni e költészet összetettségét” – írja (57). A médiumkeveredést önmagában sajátos karakterjegynek tekinteni – azaz olyan változóknak, ami az egyik költészetnek sajátja lenne, másoknak nem – azonban vitatható eljárás. Kulcsár-Szabó Zoltán a jelenségnek éppen az *evidenciaszerűségére* mutatott rá, amikor így fogalmazott: „médiáelméletileg alighanem minden művészet – valójában kevert vagy heterogén médium” (*i. m.*, 53). Harmath szerint a Weöres-verseknek az lenne a sajátosságuk, hogy a bennük egymásra vonatkoztatott médiumoknak (mint zene, tánc, írott szöveg, beszéd, képzőművészet) nem a különbségei, hanem épp ellenkezőleg: *közös jegyei* kerülnek előtérbe. Például a *Csontváry-vászon* címadás mellett, hogy nyilvánvalóan utal a festészet és az irodalom közötti kapcsolatra, vászon révén a szöveg szöveget jellegét is jelentheti, csakúgy, mint a *Rongyszőnyeg* című ciklus esetében (64). A *megállt idő* című versben Harmath a hangzást és a mozgást egymást közvetítő médiumoknak (érzékleteknek) tartja, amelyek a *lírai én* és a világ közötti kapcsolatot is jelentik. A *Megmozdult szótár* című vers költői kontaminációjáról ezt olvashatjuk: „A »hulláimok« hapax legomenonja egyetlen lexémán belül ütköztet két jelentést: egyetlen jelsorba írja bele a mozdulatlanság és a mozgás állapotait” (68). Weöres Sándor 1947-ben, *Eidolon* című versével kapcsolatban jegyezte meg, hogy célja a mozdulatlan szavakból létrehozott mozgás kísérlete

(61). Hozzátehetjük azt is, hogy az *Áthalások* kötetben Weöres egy teljes ciklust keresztel így: a *Mozdulatlan mozgása*. Kenyeres Zoltán ezeket a paradoxnak tűnő költői törekvéseket – mozgó mozdulatlan, hangtalan zene – Weöres „dialektikus irracionálisához” kapcsolta (*i. m.*, 94). A versek „lelki tartalmi nem mindig, sőt nem is elsősorban a szavak denotatív értelmében fejeződnek ki, hanem álló és mozgó »alakzatokként« jelennek meg és belső formában öltenek alakot” (*uo.*, 95). Ezeket a „mozgó alakzatokat” Weöres „valami mozdulatművészet” médiumához hasonlítja, melynek közvetlenebb köze van a verseihez, mint a zenének (WEÖRES Sándor, *Egyedül mindenkivel*, Bp., Szépirodalmi, 1993, 373; idézi HARMATH, 181). Harmath állítja, hogy amikor Weöresnél a médiumok-érzékletek keveredése logikai ellentmondáshoz vagy esetleg disszonanciához vezet, akkor azokat a nyelv automatikus retoricitása tudja feloldani. Mindez ellentétes a posztmodern költészetnél tapasztaltakkal, amely az érzékleteket gyakran egymás ellen játssza ki. Marno János *Nárcisz készül* című kötetében például a nyelv hangzó értékeivel való játékkal találkozunk (193–198).

Elemzéseiben Harmath komoly elméleti apparátussal dolgozik. A társadalomtudományban használatos kockázatfogalmat („risk”/„rizikó”) például az irodalom önértelmezéséhez vezető fogalomnak tartja. Meglátása szerint az irodalom lényegéhez tartozhat a jelentés kiszámíthatatlansága és állandó felfüggesztettsége: a „között”-ben való tartózkodása (89). Ebből kiindulva Weöres líráját „magas rizikófaktorú költészetnek” nevezi. Ez a fogalomhasználat azonban nem tűnik elég indokoltnak, mert a kötetben számos más – a fentivel szinte teljesen azonos értelmű – terminust is

használ. Eljárásával fölöslegesen megterheli és önisméltásra kényszeríti szövegét. Olyan, a nyelvészet vagy a kulturális antropológia területéről kölcsönzött terminusokat említhetünk, mint az *oszcilláció*, az *érzetkomplexum* vagy a *bináris oppozíció*. Utóbbiak a Kenyeres Zoltán által említett mítoszi „motívumkötegek” ellentétpárjaival (élet–halál, férfi–nő, isten–ember stb.) állíthatók párhuzamba, illetve feleltethetők meg nekik (*i. m.*, 136). Az ellentétpárok – Kenyeres szerint – pedig már eleve magukban hordozzák az „integrációra való törekvés, az ellentétek között való közvetítés” fogalmát. Harmath (és Nagy L. János) a versek befogásmodelljét és születését Hankiss Elemér terminológiája alapján az ellentétek kiegyenlítődésein alapuló, vertikális (Weöres szavaival: „értelemre merőleges”), neurofiziológiai alapú tudati oszcillációként írja le. A „tudat néhány másodpercre oszcillálni kezd az Azonosság és a Nem-azonosság fogalmi szintjei között, míg föl nem oldja, vagy félre nem tolja az ellentmondást, és folytatja a dekódolást” (55). Weöres föltehetőleg ugyanerről a jelenségről, a maga alkotói nézőpontjából így ír: „minden költészet belső ellentmondásból születik, és a vers nem más, mint a két ellentétes elem, a pozitív és negatív ideiglenes kiegyenlítődése, akárcsak az elektromos kisülés – ennél fogva egy költészet lelki-arcát csak vibráló és ellentmondó mozaikdarabokból tudom összerakni” (Weöres Kosztolányihoz írott levele 1932-ből, idézi NAGY L. János, *i. m.*, 11).

A kötet leghangsúlyosabb – és talán a legnagyobb sikerrel kidolgozott – témáját a mítosz régi-új fogalma képviseli. A kérdéskör a *Weöres MA* című bevezető fejezetben kerül elő, valamint a *Weöres Sándor mítoszi versei és a posztmodern mítosz* alcímű, VIII. fejezet tárgyalja részletesebben.

A mítoszok befogadásának olvasói „kockázata” az, hogy a prelogikushoz visszatérő tudatfolyamok a véletlennek szolgáltatják ki magukat. Harmath Meletinszkij alapján a „konkrét(um)ok szintjén összeférhetetlen tulajdonságokat, logikai sorokat vagy érzékleteket” a bináris oppozíció már említett fogalmával kapcsolja össze (42). Mindez megjelenik Weöres (*Mahruh veszése*), Kovács András Ferenc (*Hazatérés Hellászból*), Marno (*Nárcisz készül*) és Oravecz (*A Hopik könyve*) mítoszaiban is. A mítosz katalizátora az oppozícióknak köszönhető „lendület” (229). Olyan ellentmondások okozzák, amikor például „a lineáris történetyszerűség a képek és [...] hangzás zaklatott ritmikája szerint hullámzik” (42). A *Mahruh veszése* című hosszúénekről Kenyeres Zoltán is hasonló metaforákkal szól: a „felsorolás lírai képei lendítik mozgásba a költeményt, s teremtik meg egy apokaliptikus mítosz hangulatát” (i. m., 133, kiemelés: M. E.). A mítoszi nyelvről összességében elmondható, hogy „a múltra emlékező gesztusban folyamatos kezdetet teremt”. A pusztuló érték „éppenséggel pusztulásának leírásában keletkezik”, mely a „legátfogóbb szintű oppozíciós felcserélődés” (44).

A kötet további fejezeteit és szerkezetét Weöres költészetében fontos alapfogalmak határozzák meg: kötetkompozíció, időbeliség, tér, hangzás, mítosz, és végül az álom mint médium. Az álomról szóló fejezet azonban – mely Harmath értelmezésében lírai médiumként, önmaga eredetét számolja fel, következményeit pedig elrejt – nem kap a jelentőségéhez méltó terjedelmű kifejtést. Bár a kérdéskör sokszor felbukkan a kötetben és Weöres költészetében is kiemelkedő jelentőségű – gondolhatunk például a *Tizenkettedik szimfónia* létösszegző, refrénszerűen visz-

szatérő szójátékaira: „alma álma / elme álma alma / álmodj” (WEÖRES Sándor, *Egybegyűjtött írások*, Bp., Magvető, 1975, 419) vagy az *Élet végén* című vers ars poeticaként is olvasható soraira: „Átbóbiskoltam teljes életem. A látványok, mint álmomban, forogtak / semmit sem tettem, csak történt velem” (uo., 186). Az álommal kapcsolatos Weöres-idézetek hosszan folytathatóak lennének. Harmath könyvének fejezetei – különös tekintettel a kiemeltekre – nagy témákat dolgoznak föl, így akár önálló tanulmányként is olvashatjuk őket. Sajnos azonban gyakran előfordul, hogy ismétlődnek bennük a weöresi költészetéről általában is elmondható tanulságok.

A mediális szempontú vizsgálattal kapcsolatban érdemes felvetni a kérdést: eredményei vajon igazolják-e Weöres eredeti hatástörekvéseit? Hamvas Béla Kemény Katalinnal közösen írt képzőművészet-elméleti könyvében a képről (festményről) mint *tremendumról*, megborzongatóról is ír, mely „magasabb hatalom jelenléte, és így nem a kép áll az ember előtt, hanem az ember a kép előtt” (HAMVAS Béla, KEMÉNY Katalin, *Forradalom a művészetben: Absztrakció és szürrealizmus Magyarországon*, Pécs, Baranya Megyei Könyvtár, 1989, 32). Weöres a *tremendumot* a költészetére vonatkoztatta, ahogyan arról az *Összegyűjtött versek* bevezetőjében is ír: „Ne csak az ember olvassa a verset, a vers is az embert. Átvilágítani és felrázni óhajtalak” (WEÖRES, 1975, 7). De vajon Weöres versei valóban mágikus erejűek-e, és kiváltják-e a mai olvasókból is a – szerző szándéka szerinti – „megborzongató” hatást? A posztmodern és a kortárs költészet nem tűz ki ilyen célt maga elé. Olykor játékos együttműködésre, olykor együtt-alkotásra, olykor emlékezésre, olykor pedig a percepció szándékos

megzavarására törekszik inkább. A *Szüntelen jóvátétel: Újraolvasni Weörest* című munka erősségét főként e két költészeti hagyomány különbségeit és hasonlóságait megvilágító, összehasonlító jellegű verselemzésekben látom, nem pedig – a számos esetben vitatható – elméleti megközelítésében. „A versekhez csak a versek adnak kulcsot, az egyik a másik után és a

másik az egyik előtt, és bonyolultan összeszövődve és távolról válaszolva egymásnak” – írja Kenyeres Zoltán, Weöres-monográfiájának zárómondatában (*i. m.*, 374). A „bonyolultan összeszövődő válaszolgatást” akár arra a – Weöres halálát követő, új – lírai áramlatok kínálta tudományos párbeszédre is vonatkoztathatjuk, amelyet Harmath Artemisz könyvében elkezdett.

Molnár Eszter